

Просвещение и въображение
Академично слово на проф. д-р Димитър Денков за патронния празник
на Софийския университет
25.11.2014 г.

Ще следвам изпитания просветителски ред: започва се терминологически, продължава се исторически и понятийно-методологически, за да се завърши с едно утопическо предложение. То засяга не толкова темата, колкото сериозността на проблема, отчасти свързан с нея. Той опира до всички, които си имаме работа с наука, изследвания, учебни програми, преподаване, оценяване, поддържане на библиотеки, популяризиране на знания и т.н., т.е. малко или много просветители в онова патетично значение, което вече дори не кънти на кухо в аулата на празния университет в дни като тоя, а също и на 1 ноември или 24 май – виртуално присъствен и реално неучебен ден, ако искаме да уточним ректорската заповед. За тая празнота има много причини; ще се опитам да представя една, която рядко се забелязва: блокираното и изтласканото от историческия опит, от образите и илюзиите за знание въображение, така важно за всяко просветителско намерение. Може да се опише като изчезнала аура около образите и темите, превърнали се в илюстративни имена и смътни представи, в своего рода заблуждаващи идоли на театъра и пазара, послужим ли си с определенията на Фр. Бейкън. Това определение разкрива иконоборчески помисли; ето защо не ще прибегвам до външни нагледни средства. Едно, за да не отклонявам вниманието с подходящи картинки; второ, за да не подпъхвам в slideshow поредица от ясни и отчетливи точки, водещи до стандартна еднозначност, която ни пързала до илюзията за достатъчно пълно и лесно употребимо знание. Няма такова.

Ако си въобразим някой от английските просветители, например един автор на възпитателно-приключенски романи като Даниел Дефо, и го накараме да

ни обясни думата „slideshow“, най-вероятно ще си представи панаир или детски игри на пързалка; ако накараме някое днешно дете да разкаже нещо за Робинзон Крузо, най-вероятно ще ни го разкаже трудно, ще го направи по картинките на анимационен филм; ако е от по-старателните, няма да пропусне и рекламните. Колкото да говорим за история на значенията, трудно бихме отrekli, че първозначенията нерядко иронизират и разкриват комичната, ала и опасна сериозност на понятията и техните употреби. Така е и с тия за „просвещение“ и „въображение“.

Иначе „Просвещение и въображение“ е сериозна, макар и не е особено актуална тема, защото е някак носталгична. Тя покрива широко изследователско поле в хуманитарните науки: в историята, философията, предимно в естетиката, литературата, педагогиката, психологията, науките за културата, политиката и правото, историческата социология, в историята на журналистиката, книгоиздаването и популяризацията на науката, знанията и техниката; в природните науки, неисторични по природа, темата почти липсва. Най-често е класификативна и биографична метафора, почти винаги отнесена до класически образ. Нерядко отива дотам, че просветител се оказва и основател на гръцка философска школа, и верски пророк, светец, религиозен мисионер и визионер, хилендарски монах, еретик или дори поет, написал „Свободата не ще Екзарх, иска Караджата“, но после обърнал се несвоевременно към „просветляване на народната сваят“. В зависимост от езика, на който се изразява, просвещението и въображението се събират във внезапното вътрешно просветление и удържане на тоя ориентир; разгаряне на т.нар. природен огън, вродена идея и разпръскване на тая светлина в собствената душа и сред други хора; може да е осветяване на тъмни кътчета в природата и душата, но също така - ако сме немци и говорим за Aufklärung –

разясняване, разсейване на облаци, та чак до разузнаване в тила на врага и предвиждане на опасности, рекогносцировка.

С „Просвещение“ обобщаваме епоха в Европа и отчасти в т. нар. Нов свят от началото на 17-ти до края на 18-ти век, както и прояви на характерните ѝ черти до края на 19-ти век в национални „просвещения“; повечето от тях са заложени още в Ренесанса, поради което нерядко тия определения се и отъждествяват. Така нашето Възраждане всъщност е Просвещение. Все пак векът на Просвещението се отличава със създаване и разширяване на кръговете и институциите, споделящи убеждението за публично разгласяване на разумни идеи за подобряване на общите дела чрез наука и образование; с намаляване или дори пълното отхвърляне на верски догми, тесни политически интереси и широки лични авторитети, основани на природни, расови, съсловни дадености или на някакви заслуги за постижения в миналото; с обособяване на науки и методи, с изобретяването и производството на сложни уреди и техники за ефикасно постигане на военни, полицейски и медицински цели, но също така и за улесняване на изследванията, занаятите и домакинствата. Последното по-късно ще се нарече „конверсия“, което не бива да скрива познатото от по-стари времена правило, че почти всяка научна и техническа новост по произход и употреба предполага една от най-характерните човешки дейности – ефикасното унищожаване на други хора, на техните институции, на начина им на живот и култура, оправдано с общочовешки принципи.

Доколкото това е свързано със свободна употреба на разума отвъд доброто и злото и равномощност на познавателните способности, в тая епоха особено силно се набляга на една от тях - на въображението, на свободна и хитроумна пъргавина в мисленето и делото, явяваща се в пълния си блясък и в Е!

ingenioso hidalgo don Qixote de la Mancha на Сервантес през 1605, в *Regulae ad directionem ingenii* на Декарт през 1628 г., и накрая в клаузите на Вестфалските мирни договори от 1648 г., разрешаващи невъобразимото дотогава образование според веруюто на малцинствени религиозни общности и свобода на личното вероизповедание, стига да не застрашава обществения ред. Дотогава въображението е позволено предимно на непълнолетни (и на жени), по празници и карнавали, както и на не особено почитания кръг на създателите на литературни фикции - най-вече с развлекателна цел; допустимо е като подготовка към знание, но не и част от сериозно познание. От тия пред-просветителски времена в повечето езици въпросът „Какво си въобразяваш?“ изразява укора, че някой не се съобразява с действителността. Започне ли въображението да претендира за водещо място сред познавателните способности, тутакси бива поставяно там, където трябва да бъде – в света на играта, забавленията и изобщо в подготвителната и несериозна част на познанието: то е сън в будно състояние; литература в науката; фантазия, избягала от контрола на разума. То се укротява от волята да мислиш правилно и системно, макар, както знаем от опит, има образи, видения и мечти, неотстраними от никоя волева принуда. На това съответстват и жанровете, където въображението се допуска: басните, митовете, приключенският роман, сатирата, описанията на непосетени, но познати от разкази и картинки страни, утопии, измислени истории и плашещи в адската си неправилност образи. То е недопустимо в житията, в историите на владетелски родове, в богословските трактати и суми, в метафизиката, логиката, етиката и правото, т.е. във всички онези кодифицирани истини, които дават мярката за оценяване не просто на знание и нормалност, а и на правото за живот. Просвещението ще направи тъкмо тия жанрове най-въображаеми и несъотнесени с фактите.

Тук няма как да не се припомнят символите „Бруно“ и „Галилей“, бележещи цезурата в европейската наука между Средновековие и Ново време, между „догматично непросветени“ и „критично просветени“ времена. Непоколебимо вярващият в истинността на вижданията си Бруно изгаря на кладата; той не може да си представи, че научното му убеждение, несъмнено плод на негови въображения и изчисления, е лично предположение; още Августин бе казал, че еретикът е истински вярващ до смърт. Галилей, напротив, външно се отрича от теорията, в която вътрешно е убеден, за да запази живота си и да продължи с изследванията си. Колкото и да е симпатичен с героизма си, Бруно все пак остава човек на догматичното и едноизмерно минало; колкото и да е обвиняван в опортюнизъм, Галилей е човек на нова нагласа, според която запазването на собствения живот е условие за продължаване на научните изследвания, създаване и проверка на хипотези. Да се твърди публично, че хипотезата „Бог“ е недоказуема, все още е твърде опасно. Подобни мотиви вероятно са накарали и Коперник да заяви, че „математиката се пише само за математици“, поради което изчисленията му са съобразени единствено с нейните правила, а не с това, което могат да си въобразят враговете на Светото писание, които четат математически трактати като богослови.

Това онагледява просветителския компромис с външния свят – компромис, оправдан от убеждението, че научното знание е хипотетично, т.е. предполагаемо и открито за потвърждение или опровержение в бъдещ опит. Затова в него няма догми, а аксиоми, валидни в една област. Накъсо: Просвещението е времето на хипотезите, на пред-положенията, не на свръх-положенията, не на хипертезите, ако си послужи с тоя полезен неологизъм. Ще рече: то е и епоха на въображението, на способността да се разиграват

възможности за решаване на проблеми в теорията и практиката, в преподаването, обучението, организацията на просветителски институции – народни училища, политехнически гимназии, университети, академии, учени общества, масонски ложи и тайни съвети около абсолютни монарси. Всичко това е водено от убеждението за дозирана свобода в изследванията, съмнението в авторитети, размножаване на теории и на практически опити те да бъдат потвърждавани или опровергавани. Това става и със средствата на чистия разум, и с все по-хитроумни механически устройства, плод пак на въображение. То е творческо в предметния смисъл – изобретяване на нови и по-точни средства за проверка на хипотези, събиране на повече данни, комбинация на обяснения от различни области на знанието, занаятите и техническите изкуства.

При днешната силна специализация на научните, образователните и техническите области е трудно да се определи какви всъщност са Декарт, Спиноза и Малбранш, Лайбниц, Волф и Кант, Лок, Шефтсбъри и Хюм, Волтер, д'Аламбер и Дидро, пък и нашите Софроний Врачански, Неофит Бозвели и д-р Петър Берон. Надали са само математици, философи, физици, механици, оптици, лекари, историци, географи, педагози, граматичи, преводачи и т.н. Не са и само реформатори на науката и образователната система със своите сложни текстове за учени и учители - например „Панепистемията” на д-р Петър Берон и със съкратените им версии, служещи за просвета на широката публика като учебни пособия, енциклопедии и наръчници за справяне с всякакви проблеми от всекидневието, какъвто е „Рибният буквар”. Те са просветители, убедени в тъждеството на теория и практика; впрочем Лайбниц слага на герба си тоя призив. Без това тъждество трудно ще съчетаем с понятието за трансцендентален идеализъм

дългогодишната работа на Кант като рекламен агент на гимназия „Филантропин“, както и няма да разберем ранните му трудове, в които събира Нютоновите принципи с поетичните видения на Александър Поуп, за да пресмята съотношението между тяло и душа в обитателите на Меркурий, Земята, Венера, Марс, Юпитер и Сатурн, на чиито пръстени някой ден може да отидат душите ни. Как, ако не с преплетеността между просвещение и въображение, между теория и практика, може да приемем за напълно естествено една от най-продаваните в Германия книги в 17 и 18 в. да е наричан Йохан Бехер с чудесното заглавие „Разумен домовладика, разсъдлива стопанка, съвършен домашен лечител, както и способен ветеринар по коне и говеда с всички ясни и отчетливи похвати да се овладее изкуството за управление на домакинството и финансите в рамките на 24 часа“? И най-смелите съвременни призиви за интердисциплинарност бледнеят пред подобни заглавия, съзвучни с донкихотовите видения на просветения разум. Той иска да разпръсне светлина в най-тъмните кътчета на душата, обществото и света чрез работата на въображението като предвиждане на бъдеще с дела и употреба на подходящи инструменти за неговото осъществяване.

Методически така се разкъсва догматичната субект-обектна схема в познанието и се открива определящата роля на проективното и критично мислене, девалвирано днес в изискванията и приказките за проекти. За просветителите критика и проект са едно и също: приближаване на нещата до възможното им съвършенство. Просветителското въображение се съобразява с обективните условия за осъществяването, а ако такива няма, си ги произвежда свободно и като идеи, и като понятия, и като устройства, безгрижно към плашещите примери в миналото. За него много по-плашещо е

земетресението в Лисабон, чиято възможност градостроителите не са предвидили.

Така Просвещението е особено неисторично. Бейкъновият афоризъм „Да се ръководим от виденията на древните би означавало в будно състояние да се водим от сънищата си“ е по-убедителен негов девиз от другия, пак на Бейкън „Знанието е сила“, чиято парафраза „Знанието прави силата“ бе и девизът на честванията на 125 годишнината на нашия университет. Ако искаме да следваме трезвите просветители, пък и поуците от историята, би трябвало да кажем: „Знанието е въображение, насочено към по-добро бъдеще; най-често – въображаемо.“

Най-общо това личи в ония определения на Просвещението, които Кант подрежда в знаменития си „Отговор на въпроса: Що е Просвещение?“, публикуван в сп. „Берлински месечник“ през 1784 г.:

Просвещението се води от девиза Sapere aude („Дръзни да знаеш“, „Осмели се да узнаеш“) и е:

- изходът на човека от неговото самопричинено непълнолетие; непълнолетието е неспособността да се ползваш от разсъдък си без ръководството на някой друг;
- публичната употреба на собствения разум, т.е. това, което върши ученият пред цялата четяща публика и без оглед на някакъв частен интерес, при който се съобразява с предписани правила; просвещението е създаване на по-добри правила;
- опазване на достойнството на свободното мислене и изразяване, защото човек е нещо повече от машина – дори и да се подчинява на външни правила, той мисли сам;

- особено важно: мислете за каквото искате и както искате, но се подчинявайте.

По някакви неизвестни нам пътища на епохалните идеи почти същото ще заяви след около петдесет години у нас Неофит Бозвели: „Колико да би бил човек просвещен, от не может да бидет полезен, ако ли своето си просвещение, своите си мисли не может да съобщава“. После нека някой да твърди, че нямало филиация на идеи, свидетелство за което са почти дословните съвпадения, подчертавани с характерна филологическа страст в хуманитарните науки...

„Там, където дебне опасност, зрее спасение“ – пише Хьолдерлин; с оглед на Просвещението може да обърнем стиха: „Там, където зрее спасение, дебне опасност“. Тая възможност е забелязана и изразена от един не толкова добър поет в сравнение с Хьолдерлин в басничка, на която много рядко се обръща внимание. Тя предхожда Кантовия текст в „Берлински месечник“ и е дело на човека, поставил въпроса „Що е Просвещение?“, за чийто отговор, както тогава си му е редът, списанието кани известни мислители. Това е басничката на пастор Цьолнер:

Маймунът

(Басничка)

Веднъж маймун един подпали

по нощна доба сеновали

и радост страшна го обзе,

когато светлина виде:

“Елате братя, кой кат’ мен –

от тъмна нощ да прави ден!”

Събра се мало и голямо,
в почуда търкат се очи,
потупва брат брата по рамо
и дружно стадото крещи:
“Маймун най-славен си ни ти -
Родината ни просвети!”

С опита на теолог, школуван в догми и подчинение на символи, Цьолнер пародира следствията от просветителското въображение и свободно мислене, целящо осъществяването си: то може да е не само лична и масова самозаблуда, но и реална опасност. Пародистът Цьолнер обаче не може да си въобрази кошмарите на бъдещето, тъкмо защото е и просветител.

Когато се оплакваме, че е забравен просветителският патос, е добре да отбележим, че това е оправдано. Не защото единствената поука от историята е, че не се учим от нея, а защото просветителската страст да се предвижда, въобразява и оформя бъдещето в теория и практика доведе до кошмарните войни и варварски разрушения сред тъй просветените нации. Теодор Адорно бе казал, че след Освиенцим всяко изкуство е боклук; с не по-малка сила това може да важи и за науката. Затова скърбите по загубеното Просвещение са нелепи – обещаното от просветителите щастие за човечеството очевидно не се е състояло. Тъкмо когато не се интересуваме от него, го оценяваме стихийно исторически с една подозирана и нерядко напълно въображаема причинно-следствена връзка между минало и настояще. Не е беда; то е дори доказателство, че делото на просветителите е успяло и поне в две неща е пожънало исторически триумф: в разсейването на авторитетите и във

въображаемата им отговорност за причинената от самите тях последваща история. Затова и малцина се интересуват от неговите велики символи, както и малцина си въобразяват в науката.

Ако днес се обръщаме носталгично към тях, не бива за пропускаме тая заслужена забрава. Но също така не бива да пропускаме и това, че колкото по-дълъг е историческият хоризонт, толкова по-къс е и тоя на бъдещето, което можем да си въобразим, толкова по-тясно е пространството, в което мислим. То се скъсява до тук и сега, където и когато можем да имаме точен отговор на най-непосредствени питання. Това е една от най-преследваните просветителски цели, осъществена във виденията на просветителите и в последствията от техните дела. Със сигурност тая възможност тръгва от *cogito ergo sum* и координатите на Декарт, от Лайбницовите изчисления и сметачни машини, основани на двоичната система; от размножаването на обяснителните причини, което утвърждава Хюм; от опасната антропологизация с препращането на всички важни въпроси към питането „Що е човека?“ у Кант; от отказа от напредъка в науките и връщането към природата, към което апелира Русо. Просветителски тя ще завърши в знаменитата „Енциклопедия на науките, техниката и занаятите“ и дотам ще бива осъществявана теоретично и практически насетне, че днес се радваме на бърз и предполагаемо точен отговор на всички въпроси във Wikipedia и на достъпа до оригинали чрез google-translator. Просветителското въображение се изчерпва в справки и търсене по ключови думи.

Този бърз и точен отговор, който не е просто възможност, а реалност, блокира обаче въображението с изобилие решения, каквито никоя друга епоха не е притежавала. Всички, които се опитват да просвещават с идеята за свободно мислене, се натъкват на тая преграда, идваща от умножаването на

възможностите бързо да се намери наглед, пример, информация, която не остава никаква пролука за свобода от схемите, разсейващи аурата и около предмета на познание и действие, и около т. нар. класици. Затова, когато се отнасяме към авторитети, неминуеми във всяко образование и просвещение, се сблъскваме не толкова с тяхното неразбиране, колкото с това, че те не са интересни за съзнание, което знае, че може да му се предостави бързо и съвременно решение на неговите проблеми. То вече е подчинено на бързата смяна на образи и предмети, не на абстрактни понятия и идеи от миналото през настоящето към бъдещето.

За да имаш обаче въображение, трябва да имаш свободни пространства и времена за него; трябва да се откъснеш от непосредствеността на образа и на времето, за да се насочиш към бъдещето, откъдето да видиш настоящето си и то ония условия в него, които биха довели до желаното състояние на нещата. Когато обаче се натрапва, че образците са в миналото, което е безинтересно, че са наоколо в по-добри пространства, в които не си, че бъдещето е неясно и „ресурсно“ несигурно, единственият изход е лекият и наоколо.

Наоколо обаче е трудно именно за въображението; рекламата на задължителния успех е неприкрита идеология на радващото се в наличните образи съзнание. В своята суета то може да мине без мислене, въобразявайки си, че науката може да се изчерпи в прости и ясни правила за непосредствен успех и бързи ползи. И по-възможност – безопасно. Поуката от Просвещението е, че това е невъзможно. Следствията от свободното научно мислене са далечни и почти винаги непредвидими. Те са отвъд доброто и злото и над печалбата и загубата. Защото винаги са изложени на въображението, което не се съобразява с това, което ни се налага да мислим. И колкото да се опитват предпазни мерки срещу опасностите от

въображението, някой някъде – не в литературната фикция, а в реалността – днес мисли и прави това, което, казват, не трябва да се мисли и прави, защото било неправилно. За въображението обаче няма неправилни неща.

Нека се опитаме това да е и част от нашата работа – да пазим опасното в свободата си въображение; да дадем възможност и на неправилното мислене, като в аудиториите и лабораториите, в лекциите и семинарите, в проектите и практиките разиграваме и най-опасните възможности без страх, че те могат да попаднат в лоши ръце. В това разиграване се създава реалността, която не е длъжна да бъде красива, истинна и добра.

Поради това си въобразявам основаването на фонд за студенти и докторанти, в който да се подпомагат интердисциплинарни, неактуални, финансово неизгодни, може би политически некоректни, научно и литературно нелепи, но все пак разумни и логично построени проекти, предвиждащи поне 20 години напред най-вероятните днес невероятности. В наши дни на формално просвещение, финансови рестрикции и блокирано въображение това не е никак лесна работа. Но един университет, за да отговора на името си, не бива да се бои от подобен опит. Особено когато носи и името на св. Климент, за когото хронистът казва: „не е никак за чудене, че той залягаше да обърне човешкия ум към светлина и човещина“; ще рече – към безгрешното и грешното.